

મારું જીવન ઘટનાં

ત્રણેય ભાગનો સંકલિત ગ્રંથ

મારું જીવન
૨૫-૬-૬૭

મારું જીવન

મારું જીવનવૃત્તાંત

(ભાગ ૧, ૨, ૩ સંયુક્ત)

લેખક
મોરારજી દેસાઈ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

નવસો રૂપિયા

© નવજીવન ટ્રસ્ટ, ૨૦૧૪

પહેલી સંયુક્ત આવૃત્તિ, પ્રત ૧૦૦૦, મે ૨૦૧૪

ISBN 978-81-7229-640-7

મુદ્રક અને પ્રકાશક

વિવેક જિતેન્દ્ર દેસાઈ

નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

ફોન: ૦૭૯-૨૭૫૪૦૬૩૫, ૨૭૫૪૨૬૩૪

E-mail: sales@navajivantrust.org

Website: www.navajivantrust.org

પ્રકાશકનું નિવેદન

મોરારજી દેસાઈની સંયુક્ત આત્મકથાના પ્રકાશન સમયે એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવાનો આનંદ રોકાય એમ નથી. મોરારજી દેસાઈ વડાપ્રધાન તો છેક ૧૯૭૭માં થયા પણ સરદાર પટેલના નિધન પછી ‘નવજીવન’ના પ્રમુખ થયા અને ઠેઠ ૧૯૮૬ સુધી, સળંગ ૪૬ વર્ષ ‘નવજીવન’ સાથે તેઓ જોડાયેલા રહ્યા; એ પણ પરિવારના સભ્યની માફક જ.

મોરારજીભાઈની આત્મકથા ‘મારું જીવનવૃત્તાંત’ મૂળરૂપે ત્રણ ભાગમાં પ્રકાશિત થઈ હતી. પહેલો ભાગ ૧૯૭૨માં, બીજો ભાગ ૧૯૭૪માં અને ત્રીજો ભાગ ૧૯૮૧માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો. ત્રણેય ભાગ જુદા જુદા સમયે પ્રકાશિત થયા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ વાચકોની આત્મકથા વાંચવાની સળંગ લીટીમાં થોડુંક વિક્ષેપનું તત્ત્વ આવે. આ વખતે એવું ન થાય એ માટે થઈને ત્રણેય ભાગ એકસાથે વાચકો સમક્ષ મૂકવાનું એટલે જ નક્કી કર્યું જેથી વાચનની તરાહ જળવાઈ રહે. વળી, હાલના રાજકીય સમયગાળામાં આ આત્મકથા ગાંધીવાદનું વળગણ એટલે શું—એનો પણ એક ખયાલ આપશે. ગાંધીજી, સરદાર પટેલ અને પંડિત નેહરુ આ ત્રણેય સાથે ઠીક ઠીક સકીય રહેલા ને પછી પ્રધાનમંત્રી બનેલા દેશના સૌપ્રથમ ગુજરાતી વડાપ્રધાનની પ્રથમવાર પ્રકાશિત થતી સંયુક્ત આત્મકથાને આપનો સબળ પ્રતિસાદ સાંપડશે એવી આશા છે.

મે ૨૦૧૪

[ભાગ ૧]

નવજીવન ટ્રસ્ટે આજ સુધીમાં કેટલાક દેશનેતાઓની આત્મકથાઓ પ્રગટ કરી છે. એ જ રીતે હવે અમે શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈની આત્મકથા ‘મારું જીવનવૃત્તાંત’ ગુજરાતી વાચકોના હાથમાં મૂકતાં આનંદની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

આશા છે કે જે આવકાર આ અગાઉ પ્રગટ થયેલી બીજી આત્મકથાઓને ગુજરાતી જનતા તરફથી મળ્યો છે તેવો જ આવકાર આ આત્મકથાને પણ મળી રહેશે

૨૨-૭-૭૨

[ભાગ ૨]

ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩માં શ્રી મોરારજી દેસાઈની આત્મકથા ‘મારું જીવનવૃત્તાંત’નો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો તેને વાચકો તરફથી સારો આવકાર મળ્યો છે. એનો બીજો ભાગ ક્યારે પ્રસિદ્ધ થશે એવી વાચકોની પૂછપરછ સતત ચાલુ રહી છે.

આખરે લગભગ વરસ બાદ આ બીજો ભાગ વાચકોના હાથમાં મૂકતાં આનંદ થાય છે. પહેલા ભાગની જેમ આ બીજા ભાગને પણ ગુજરાતની જનતા તરફથી સારો આવકાર મળી રહેશે એવી આશા છે.

૨૮-૩-૭૪

[ભાગ ૩]

શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈની આત્મકથાનો ત્રીજો ભાગ ૧૯૭૮માં અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયો. આ ભાગ તેમણે કટોકટી દરમ્યાન (૧૯૭૫થી ૧૯૭૭) તેઓ અટકાયતમાં હતા ત્યારે લખ્યો હતો અને તેનું છેલ્લું પ્રકરણ તેમણે અટકાયતમાંથી બહાર આવ્યા પછી ઉમેર્યું હતું.

આ પુસ્તકના ગુજરાતી અનુવાદ માટે અવારનવાર વાચકોની માગણી આવ્યા કરતી હતી. તેનો અનુવાદ કરાવવાનું અને તેની ચકાસણી કરવામાં થયેલા વિલંબને કારણે પુસ્તક થોડું મોડું પ્રસિદ્ધ થયેલું લાગે તોપણ ગુજરાતના વાચકો અગાઉના બે ભાગની જેમ જ, પ્રમાણમાં કંઈક મહત્ત્વના એવા આ ત્રીજા ભાગને, અગાઉના ભાગ જેવો જ આવકાર આપશે એવી આશા છે.

૫-૧૨-૮૧

પ્રસ્તાવના

[ભાગ ૧, ૨]

બ્રિટિશરાજ હેઠળની સરકારી નોકરી છોડીને હું જ્યારે કોંગ્રેસમાં જોડાયો ત્યારે કોઈ પણ આર્થિક ઉપાર્જનના કામમાં ન જોડાવું એવો મેં વિચાર કર્યો હતો. એટલે કે માત્ર પૈસા કમાવાને માટે કોઈ કામ ન કરવું પણ બાર વર્ષ પરદેશી સરકારની નોકરી કરી એમાં દેશની કુસેવા કરી એવું ભાન થવાથી મેં નોકરી છોડી દીધી હતી, એટલે એના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે બાકીનું જીવન જનસેવા અને દેશસેવામાં જ ગાળવું અને તેમાં પોતાના સ્વાર્થને માટે કોઈ પણ કામ ન કરવું એવો સંકલ્પ મેં કર્યો હતો.

દેશનો સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞ ત્યારે ચાલતો હતો એટલે તરત તેમાં જોડાઈ ગયો અને તે રીતે ૧૯૩૨-૩૩માં જ્યારે નાસિક જેલમાં હું હતો ત્યારે શું કરવું અને શું ન કરવું એ વિષે પણ મેં વિચાર કર્યો હતો. મારા મનમાં ત્યારે સ્ત્રીકેળવણીની આ દેશમાં ઘણી જરૂર છે એમ હતું ને તેથી આ માટે કોઈ સંસ્થા ઊભી કરીને કામ કરવું એવો પણ વિચાર આવતો હતો. પણ માણસ જ્યારે કોઈ પણ સંસ્થા શરૂ કરે છે ત્યારે એ હંમેશાં પોતાના જેવા જ વિચારોવાળા માણસોને સંસ્થા ચલાવવા માટે મેળવી શકતો નથી એ મેં અનેક સંસ્થાઓના કારભારમાં જોયું હતું, અને એવું થાય છે ત્યારે સંસ્થા પોતે ઊભી કરેલી હોવાથી એ સંસ્થા પ્રત્યે એને સ્વાભાવિક અનુરાગ જન્મે છે. તેમાંથી છૂટાં નથી તેથી ઘણાં સમાધાનો કરવાં પડે છે કે જે સત્યની સાથે બંધબેસતાં થતાં નથી. એટલે મને લાગ્યું કે આવું મમત્વ પેદા ન થાય એ રીતે મારે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. મેં નક્કી કર્યું કે કોઈ પણ સંસ્થા મારે શરૂ ન કરવી, પણ જે સંસ્થાઓ ચાલતી હોય તેમાં જે મદદ કરી શકાય તે કરવી. એ રીતે મમત્વમાંથી બચવું સહેલું છે.

તે જ વખતે પુસ્તકલેખન કે લેખો લખવાનું કામ કરવા વિષે પણ મેં વિચાર કર્યો હતો. ત્યાં સુધી મેં કદી કાંઈ લખ્યું નહોતું. નોકરીને અંગે જે કાંઈ રિપોર્ટ લખવાનું કે પત્રવ્યવહાર કરવાનું કાર્ય થયું હતું એ કર્યું હતું પણ એને લેખનકાર્ય ગણી શકાય નહીં. એ કાર્યમાં પણ મને કાંઈ બહુ રસ નહોતો. મેં ત્યાં સુધી તો પત્રોમાં કોઈ લેખો લખ્યા જ નહોતા કે એનો વિચાર પણ કર્યો નહોતો. પણ નોકરીના કેટલાક અનુભવો મને નવી જાતના થયા હતા. ખાસ કરીને જાહેર જીવનની શરૂઆતનાં બેત્રણ વરસમાં મને એવા કેટલાક અનુભવો થયા હતા કે જે જીવનને ઉપયોગી થતા હતા અને આ વિષે લખવાથી બીજાઓને કાંઈક ઉપયોગી થઈ શકાય એવો વિચાર પણ આવ્યો, પણ એ લેખનકાર્ય પણ પોતાને વિષે મમત્વ અને અહંકાર પેદા કરે છે એવું મને જણાયું. વળી કોઈ સાથેનો પત્રવ્યવહાર કે ડાયરી કંઈ જ મારી પાસે મેં રાખ્યા નહોતાં. સાથે સાથે આવી સ્થિતિ જે બંધનો પેદા કરે એવાં બંધનો ન થવા દેવાં એવો સંકલ્પ પણ કેટલાંક વર્ષોથી મનમાં રહ્યો હતો અને તેથી હું કોઈ કાગળો પણ મારી પાસે સાચવી રાખતો નહોતો. કામ પૂરું થાય એટલે એનો નાશ જ કરતો. એટલે કાંઈ પણ લખું તો એ સ્મૃતિમાંથી જ લખવાનું થાય. વળી એમાં બીજી વ્યક્તિઓ વિષે પણ લખવાનું આવે જ અને ત્યારે જાણ્યે-અજાણ્યે લોભ કે મમત્વમાં ખેંચાઈ જઈને લખતાં કોઈને અન્યાય કરી બેસીએ એવો સંભવ પણ મને દેખાતો હતો. એટલે આત્મકથા લખવામાં પણ ન પડવું એવો મેં વિચાર કર્યો હતો.

ત્યાર પછી જીવનના જુદા જુદા અનુભવોમાંથી પસાર થયો અને જાહેર જીવનમાં હું ચર્ચાસ્પદ બન્યો એટલે પણ કશું નહીં લખવાનો સંકલ્પ વધારે મજબૂત બન્યો. પરંતુ કામરાજ યોજના જ્યારથી અમલમાં આવી ત્યારથી ઘણા મિત્રોએ મને કહ્યું કે મારે મારા જીવનના અનુભવો અને પ્રસંગો જાહેર જીવનના ઉપયોગ માટે પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈએ કે જેથી ઘણાને જાણવાનું મળે અને એ રીતે પણ હું ઘણાની સેવા કરી શકું. પરંતુ મારા મનમાં જે સંકલ્પ હતો એ મેં છોડ્યો નહીં. આમ છતાં, ઘણા મિત્રોનો આગ્રહ ચાલુ રહ્યો. ૧૯૬૬માં જ્યારે હું એડ્મિનિસ્ટ્રેટિવ રિફોર્મ્સ કમિટીનો પ્રમુખ થયો ત્યારે કેટલાક મિત્રોએ વધુ આગ્રહ કર્યો, ને એવી દલીલ કરી કે

મારા જીવનના અનુભવો અને પ્રસંગો ઘણાને ઉપયોગી થાય તેમ છે. તેથી એ બધા જો હું જનતા સમક્ષ ન મૂકું તો જનતાની સેવા કરવામાંથી હું ચૂકી જાઉં. આ દલીલ જોકે મને ખાસ સૈદ્ધાંતિક લાગી નહીં પણ મારા સંકલ્પમાં હું કાંઈક મોળો પડ્યો ને મને એમ લાગ્યું કે જે અનુભવો મને થયા છે એ અનુભવોમાંથી કદાચ કેટલાંક ભાઈબહેનોને પોતાના જીવનમાં નિર્ણય કરવાને માટે કાંઈક આધારરૂપ મળી જાય તો એ રીતે એમને મદદ કરવામાં પણ જનસેવા રહેલી છે. એમાં મારે કાંઈ મારો સ્વાર્થ ન રાખવો પણ જે કાંઈ લેખનપ્રસિદ્ધિ થાય એનો બધો લાભ જાહેર ઉપયોગ માટે જ વપરાય એ રીતે હું લેખનકામ કરું તો પછી એના મમત્વ અને લોભમાંથી હું મારી જાતને ઉગારી શકું. આ બાબત વધુ વિચાર કરીને મેં એ પણ નક્કી કર્યું કે જે પ્રસંગો અને અનુભવો મને બરાબર યાદ છે અને જેમાં કોઈ પણ ખોટી સ્મૃતિ રહેવાનો સંભવ નથી એવા જ પ્રસંગો ને અનુભવો મારે આ જીવનવૃત્તાંતમાં લખવા કે જેથી હું મમત્વથી ખેંચાઈને કોઈ અસત્યમાં ન સરી પડું. એ રીતે નક્કી કરીને ૧૯૬૬ના સપ્ટેમ્બરમાં મેં મારા અનુભવો લખાવવાનું શરૂ કર્યું. એક કલાકથી વધારે વખત આમાં હું કાઢી શકતો નહોતો કારણ કે બીજાં કામોને બાજુમાં રાખીને આ કામ હું કરવા ઇચ્છતો ન હતો. પંદરેક દિવસ આમ કર્યા પછી ચૂંટણીના કામમાં હું રોકાઈ ગયો એટલે એ કામ બાજુએ રહ્યું અને ચૂંટણી પછી તરત જ હું મંત્રીમંડળમાં જોડાયો એટલે વખતની વધારે મુશ્કેલી રહી. પણ જ્યારે જ્યારે એકાદ કલાકની નિરાંત મને મળી જાય ત્યારે આ લખાવવાનું કરતો હતો એટલે એ લખાણ ૧૯૭૦ની ફેબ્રુઆરી સુધી પહોંચ્યું અને ત્યારે આ બધું હું લખાવી શક્યો.

મને જે અનુભવો થયા છે એવા અનુભવો ઘણાને થતા જ હોય છે. એમાં મેં જે રીતે નિર્ણયો કર્યા અને જીવનમાં જોખમો ખેડવાનાં આવ્યાં ત્યારે જે સહજ રીતે ખેડી શક્યો, એનું કારણ એ હતું કે મને નાનપણથી જ ઈશ્વરમાં અખૂટ શ્રદ્ધા રહી છે. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં એટલે લગભગ ૨૫-૨૭ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તો આ શ્રદ્ધા જન્મગત જ હતી. પણ ત્યાર પછી એ શ્રદ્ધા જીવનના અનુભવોથી બિલકુલ દઢ થઈ ગઈ. એમાંથી મારી એ શ્રદ્ધા બંધાઈ કે ઈશ્વરના નિયમો પ્રમાણે જે થાય છે એને ટાળી શકાતું નથી પણ એ માણસનાં કર્મો પ્રમાણે જ બને છે અને તેથી પોતાનાં કર્મોથી નિર્માણ કરેલું જ માણસને ભોગવવાનું હોય છે, અને માણસે એ આનંદથી ભોગવવું જોઈએ. એમાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. ગમે તેવા કપરા પ્રસંગમાં પણ માણસ ઈશ્વરશ્રદ્ધા વડે શાંત અને પ્રસન્ન રહી શકે. એથી કપરા સંજોગો માણસને શક્તિ આપે છે અને એમાંથી જીવન વધારે સમૃદ્ધ બને છે. બીજાને ઉપયોગી થવાને માટે પણ વધારે પ્રેરણા મળે છે.

એટલે આ પ્રસંગોમાંથી વાંચનારને એની કોઈ મૂંઝવણમાં કદાચ કાંઈ ઉપયોગી તત્ત્વ મળી શકે એવું માનીને તેમ જ એને એ આપવાનો મારો ધર્મ છે એમ સમજીને આ જીવનવૃત્તાંત લખવાનું સાહસ મેં કર્યું છે.

મુંબઈ,

એપ્રિલ ૨, ૧૯૭૨

મોરારજી દેસાઈ

[ભાગ ૩]

મારું જીવનવૃત્તાંતનો ત્રીજો ભાગ જેલમાં લખાયો હતો પણ ‘મારો જેલવાસ’ એ છેલ્લું પ્રકરણ હું અટકાયતમાંથી બહાર આવ્યો તે પછી લખાયું. ૧૯૭૭ના જાન્યુઆરીમાં હું છૂટ્યો ત્યારે કેટલાક મિત્રોએ મને પૂછ્યું: “તદ્દન એકલો હું જેલમાં મારા દિવસો કેવી રીતે પસાર કરતો હતો?” મારો જવાબ હતો: “બધો વખત પ્રાર્થનામય ભાવનાથી ઈશ્વરને સંપૂર્ણ સમર્પણ કરવાનું મારું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા માટે મથ્યા કરવાની મારામાં શક્તિ હોય ત્યાં સુધી મને અને મારા આત્માને એકાંત જેલમાં કોઈ પણ કેવી રીતે રાખી શકે?” આવા સવાલોએ મારું જીવનવૃત્તાંતમાં છેલ્લું પ્રકરણ ઉમેરવાની મને પ્રેરણા આપી.

મને સમજાયું કે સરમુખત્યાર પોતાની તાકાત લોકોની નબળાઈમાંથી મેળવે છે. મારી દષ્ટિએ તો સરમુખત્યારી બળોએ ફેંકેલા પડકારનો સામનો કેવળ નિર્ભયતા જ કરી શકે. લોકો સભાન પ્રયત્નો દ્વારા ભય ઉપર કાબૂ ન મેળવે ત્યાં સુધી લોકશાહી પદ્ધતિ કદી ટકી શકે નહીં—એને મજબૂત કરવાની વાત તો બાજુએ રહી.

લોકોશાહીમાં વિરોધ પક્ષોએ જે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવવાનો છે તેને હું આ દૃષ્ટિએ જ મૂલવું છું. જેઓ જનતાના લોકશાહી હક ને સ્વતંત્રતાને ટકાવી રાખવાની પોતાની ફરજ વિશે જાગ્રત છે તેઓ જ વિરોધ કરવાના પોતાના મૂળભૂત હકનો સફળતાપૂર્વક અમલ કરી શકે. કટોકટીની જાહેરાતે સ્વતંત્ર ભારતમાં અત્યંત અંધકારમય કાળના પ્રવેશની છડી પોકારી. પરિણામે કેવળ લોકશાહી હકોનો જ નહીં પણ સામાન્ય સભ્યતાનો નાશ થયો. એ કટોકટીની જાહેરાત તરફ દોરી જતા બનાવોનો તારીખવાર કે વિગતવાર ઇતિહાસ આપવાનો મારો વિચાર નથી. એ બનાવોનું વર્ણન તો માનવજાતના સાતમા ભાગના એક સ્વતંત્ર સમાજનો લગભગ નાશ કરનાર, સરમુખત્યારી બળોએ વેરેલા, સત્યાનાશનું અર્થઘટન કરવાના એક પ્રયાસરૂપે છે.

આમ, લગભગ આ આખા ટ્રીજા ભાગમાં આ અસાધારણ ઘટનાની સમજ આપવામાં આવી છે. મારી અટકાયત અને તે પછી બનેલા બનાવો, જેને પરિણામે ભારતના લોકોએ સરમુખત્યારશાહીનો ઐતિહાસિક અસ્વીકાર કર્યો તે બાબતે ભારતના લોકોને લોકશાહી જીવનપદ્ધતિમાં વિશ્વાસ છે એ સાબિત કરી આપ્યું છે તેમ જ લોકોના એ વિશ્વાસને વધુ દઢ કર્યો છે. સંભવ છે કે સરમુખત્યારીના શરૂઆતના ગાળામાં ગાડીઓ વખતસર ચાલી હોય, ઔદ્યોગિક શાંતિ જળવાઈ હોય, પ્રતિબંધને કારણે શેરીઓમાં થતા દેખાવો બંધ થયા હોય અને ઘોંઘાટિયા ધારાસભાઓને ચૂપ કરી દેવામાં આવી હોય, પણ આ રીતે મેળવેલી શાંતિ સાચી શાંતિ નથી પણ તેનો આભાસ છે, કેમ કે, તે સૂક્ષ્મ રીતે સ્વતંત્ર માનવના આત્માનો નાશ કરે છે. લોકશાહીમાં જોવા મળતાં વાદવિવાદ, ચર્ચા, વિરોધ અને અવારનવાર જીવંત ખળભળાટ એ અંધાધૂંધ અવ્યવસ્થાનાં ચિહ્નો નથી પણ પોતાનું ભાવિ સિદ્ધ કરવા મથતા રાષ્ટ્રના સંકલ્પનો આવિષ્કાર છે. સત્ય કે ડહાપણ એ કંઈ કોઈ એક વ્યક્તિ કે પક્ષનો ઇજારો નથી. સતત વિવાદ, ચર્ચા અને વિરોધના એરણ પર જ લોકોનો સંકલ્પ ઘડાય છે અને લોકશાહી સમાજનો પાયો ટકી રહે છે. લોકશાહી રીતે નિર્ણય લેવામાં જે વિલંબ થતો જણાય છે તે તો દેખીતો જ છે. લાંબે ગાળે તો તે જ ઝડપીમાં ઝડપી માર્ગ છે. જે ફેરફારોની પાછળ લોકશાહી પ્રક્રિયાનું બળ હોતું નથી તેવા ફેરફારો ઘડિયાળનો કાંટો દસકાના દસકા પાછળ ધકેલી દેવાના જ. આ અર્થમાં જ સરમુખત્યારશાહી લોકોની આધ્યાત્મિક, નૈતિક તેમ જ ભૌતિક જરૂરિયાતો ભૂલી જાય છે.

એ પણ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે કટોકટીના કાળમાં સરમુખત્યારશાહી હંમેશાં ગરીબોને મદદ કરવાનો ઢોંગ ચલાવીને ધનિકોને મદદ કરવા શક્તિમાન બને છે. ભારતમાં સરમુખત્યારી સત્તાએ પોતાની સત્તા ચાલુ રાખવા માટે લોકોની ગરીબાઈનો ને અજ્ઞાનનો એક બહાના તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. આ સરમુખત્યારશાહીની એક લાક્ષણિકતા છે. જેઓ દલીલ કરે છે કે ગરીબ દેશ માટે તો લોકશાહી એક વૈભવ છે અને ગરીબાઈ અને અજ્ઞાન દૂર કરવા કોઈ પણ પ્રકારની સરમુખત્યારશાહી અનિવાર્ય છે તેઓ એ હકીકત ભૂલી જાય છે કે મનસ્વી રાજકીય સત્તા હંમેશાં સમૃદ્ધ લોકોના હિતમાં કામ કરે છે. અવારનવાર સરમુખત્યારશાહી ગરીબોની કાંધે ચડીને સત્તા પર આવે છે પણ સમાજના સામાજિક અને આર્થિક ઢાંચામાં ફેરફાર કરવા જશે તો પોતે ફેંકાઈ જશે એવા ભયના માર્યા તે ગરીબોની પીઠ પરથી કદી ઊતરતી નથી. એક વર્ગ તરીકે સરમુખત્યારશાહીની લાક્ષણિકતા ટ્રીજા વિશ્વના રાજકીય વિચારકો બરાબર સમજ્યા નથી. એટલે જ હું માનું છું કે ગરીબાઈ અને અજ્ઞાનનો સામનો કરવાનો લોકશાહી જ એકમાત્ર અસરકારક રાજકીય માર્ગ છે. હકીકતમાં તો ગરીબાઈની નાબૂદી લોકશાહીને મજબૂત કરશે, કેમ કે, એથી એનો પાયો વિશાળ થશે અને એના હેતુનો વિસ્તાર વધશે.

જે બધું મેં કહ્યું છે તે, જેનાં આપણે સૌ સાધનો છીએ તે પ્રભુ પરની મારી અચળ શ્રદ્ધામાંથી વહે છે. મારી અટકાયતે પ્રભુ પરની મારી શ્રદ્ધા વધારવામાં મને મદદ કરી. એ શ્રદ્ધાને લીધે જ આ દુન્યવી તોફાનોની વચ્ચે પણ હું મારા મનની શાંતિ જાળવી શકું છું. તેણે મને મારું આરોગ્ય જાળવી રાખવામાં પણ મદદ કરી છે જેથી હું લોકોને કામ લાગું. મારાં આ સંસ્મરણો નિર્ભયતાનાં તેમ જ લોકશાહી જીવનપદ્ધતિનાં બળોને દઢ કરશે તો મને પૂરેપૂરો બદલો મળ્યાનો સંતોષ થશે.

મોરારજી દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	૩
પ્રસ્તાવના	૪
ભાગ પહેલો	૧-૨૬૦
૧. મારું બાળપણ	૩
૨. કોલેજ-જીવન	૧૪
૩. યુ. ટી. સી.માં	૨૪
૪. ડેપ્યુટી કલેક્ટર.	૨૮
૫. પ્રાંત ઓફિસર, થાણા.	૩૨
૬. પ્રાંત ઓફિસર, ભરૂચ	૪૦
૭. પંચમહાલમાં	૫૦
૮. સરકારી નોકરીનો ત્યાગ	૬૮
૯. સત્યાગ્રહની લડતમાં	૭૮
૧૦. પ્રદેશ કોંગ્રેસના મંત્રીપદે	૮૫
૧૧. બીજી અને ત્રીજી વારની જેલયાત્રા	૯૩
૧૨. સમાજવાદી જૂથનો ઉદ્ભવ	૧૦૭
૧૩. ગુજરાત કોંગ્રેસનું સંગઠન	૧૧૧
૧૪. શ્રી અરવિંદ અને રમણ મહર્ષિનાં દર્શને	૧૧૫
૧૫. બાપુ સાથેની સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા.	૧૨૧
૧૬. જવાહરલાલજી સાથે પ્રથમ પરિચય.	૧૨૬
૧૭. પહેલા ચૂંટણી-જંગમાં	૧૨૮
૧૮. બેર મંત્રીમંડળમાં	૧૩૩
૧૯. ખાલસા થયેલી જમીનનો પ્રશ્ન	૧૪૩
૨૦. વચગાળાનો વિરામ	૧૫૩
૨૧. વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ અને ચોથી વારની જેલ.	૧૫૮
૨૨. આખરી લડતની તૈયારી	૧૬૧
૨૩. ક્વિટ ઇન્ડિયા અને પાંચમી વારની જેલ	૧૬૮
૨૪. મુંબઈનું બીજી વારનું બેર મંત્રીમંડળ	૧૭૮
૨૫. કોમી રમખાણો	૧૮૮
૨૬. હોમગાર્ડનો જન્મ	૧૯૬

૨૭. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની નવરચના	૨૦૦
૨૮. લાંચરુશવત સામેની ઝુંબેશ	૨૦૩
૨૯. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના	૨૧૪
૩૦. દારૂબંધી અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ	૨૧૬
૩૧. બસવ્યવહારનું રાષ્ટ્રીયકરણ	૨૧૮
૩૨. રાજ્ય દ્વારા આદિવાસી કલ્યાણ	૨૨૨
૩૩. આઝાદીનું આગમન અને રિયાસતોનું વિલીનીકરણ	૨૨૫
૩૪. બાપુની હત્યા	૨૩૨
૩૫. મહાત્મા ગાંધીજી: મારી દષ્ટિએ.	૨૩૭
૩૬. અછતની પરિસ્થિતિનો સામનો	૨૪૨
૩૭. જનતાલક્ષી વહીવટ	૨૪૬
૩૮. રાજ્ય અને અહિંસા	૨૫૦
૩૯. સરદાર પટેલની વિદાય	૨૫૩
૪૦. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: મારી દષ્ટિએ.	૨૫૮

ભાગ બીજો ૨૬૧-૫૭૮

૧. મુંબઈ રાજ્યના મુખ્યમંત્રીપદે	૨૬૩
૨. વહીવટી સુધારાનાં પગલાં	૨૭૫
૩. શિક્ષણના માધ્યમનો સવાલ	૨૮૬
૪. ન્યાયતંત્ર અને વહીવટી તંત્ર	૨૯૧
૫. અખબારી સ્વાતંત્ર્યનો સવાલ	૨૯૬
૬. દીવ, દમણ ને ગોવા	૩૦૨
૭. સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર માટેની ઝુંબેશ.	૩૦૭
૮. મહાગુજરાત માટેની ઝુંબેશ	૩૧૮
૯. વિનોબાજી સાથે વિચારવિનિમય.	૩૨૬
૧૦. મુંબઈથી દિલ્હી	૩૨૮
૧૧. કેન્દ્રના વેપાર-ઉદ્યોગ ખાતાના મંત્રીપદે.	૩૩૫
૧૨. વિદેશના મહેમાનો સાથે	૩૪૪
૧૩. કેન્દ્રના નાણામંત્રીપદે	૩૪૭
૧૪. મારી પહેલી વિદેશયાત્રા	૩૫૭
૧૫. ઇન્દિરાબહેન કૉંગ્રેસપ્રમુખ બન્યાં	૩૬૮
૧૬. ભારત-પાક સંબંધો	૩૭૨
૧૭. દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યનું વિભાજન	૩૭૫
૧૮. યુરોપ—અમેરિકા—જાપાનમાં	૩૭૮

૧૯. પાકિસ્તાનની મુલાકાતે	૩૮૪
૨૦. શ્રી કૃષ્ણ મેનન અને જીપ પ્રકરણ	૩૮૮
૨૧. રશિયાને પ્રવાસે	૩૯૩
૨૨. દસ વર્ષનો નિયમ અને ગુજરાત	૪૦૪
૨૩. ઉપ-નેતાપદનો પ્રશ્ન	૪૦૭
૨૪. પ્રમુખ કેનેડી સાથે વાર્તાલાપ	૪૧૧
૨૫. ગોવાની મુક્તિ.	૪૧૭
૨૬. બ્રિટન અને કોમન માર્કેટ.	૪૨૨
૨૭. ચીની આક્રમણ	૪૨૬
૨૮. ૧૯૬૩-૬૪નું બજેટ અને સુવર્ણઅંકુશ ધારો	૪૩૧
૨૯. કામરાજ યોજના	૪૩૯
૩૦. ડૉ. જીવરાજ સામેનો વંટોળ	૪૪૭
૩૧. જવાહરલાલનું અવસાન	૪૫૦
૩૨. જવાહરલાલ નહેરુ: મારી દષ્ટિએ	૪૫૪
૩૩. લાલબહાદુર શાસ્ત્રી અને પાકિસ્તાન સાથેની લડાઈ.	૪૬૦
૩૪. ઇન્દિરાબહેન પ્રધાન મંત્રી બન્યાં	૪૬૭
૩૫. નાયબ પ્રધાન મંત્રી અને નાણામંત્રી	૪૭૪
૩૬. બેંકો પરનું નિયમન અને સાલિયાણાંની નાબૂદી	૪૮૦
૩૭. આર્થિક સ્થગિતતાનું નિવારણ	૪૮૫
૩૮. જાપાન, ત્રિનિદાદ, બ્રાઝિલ	૪૮૯
૩૯. નેપાળ, ભુતાન અને સિક્કિમ	૪૯૬
૪૦. કોસીગિન સાથે ચર્ચા.	૫૦૨
૪૧. કાંતિલાલ સામેના આક્ષેપોનો જવાબ	૫૦૫
૪૨. ફરી વિદેશયાત્રા	૫૧૦
૪૩. ડૉ. ઝાકિરહુસેનનું મૃત્યુ અને નવા રાષ્ટ્રપતિની પસંદગી.	૫૧૩
૪૪. કેબિનેટમાંથી રાજીનામું	૫૨૧
૪૫. કૉંગ્રેસ પક્ષના ભાગલા	૫૨૬
૪૬. કુટુંબકથા	૫૩૫
૪૭. માંદગીના અનુભવો	૫૪૨
૪૮. મારી જીવનશ્રદ્ધા	૫૪૮
૪૯. પરિશિષ્ટ ૧ : એમ. સી. યાગલા અને મોરારજીભાઈ પત્રવ્યવહાર	૫૫૪
૫૦. પરિશિષ્ટ ૨ : ચર્ચાની ટૂંક નોંધ	૫૬૧
૫૧. પરિશિષ્ટ ૩ : વિનોબાજી સાથેની ચર્ચા.	૫૬૩

ભાગ ત્રીજો	૫૭૯-૭૦૯
૧. ઇન્દિરા ગાંધીની રાજકારણની રીતરસમ	૫૮૧
૨. પાટલીબદલુ રાજકારણ	૫૮૪
૩. લોકશાહીનો કોઈ વિકલ્પ નથી	૫૮૬
૪. મધ્યસત્ર ચૂંટણીઓ	૫૮૯
૫. બાંગ્લાદેશનો જન્મ	૫૯૪
૬. નર્મદા યોજના	૫૯૮
૭. ભ્રષ્ટાચાર અને નવનિર્માણ	૬૦૨
૮. હું ઉપવાસ પર જાઉં છું	૬૦૫
૯. વિરોધ પક્ષની નિર્ણાયક કામગીરી	૬૧૧
૧૦. પરવાના કૌભાંડ	૬૧૫
૧૧. ભ્રષ્ટ રાજકારણનાં અપરાધી ઇન્દિરા ગાંધી	૬૧૯
૧૨. ગુજરાતનું જાહેર જીવન	૬૨૩
૧૩. જયપ્રકાશજીનું બિહાર આંદોલન.	૬૩૦
૧૪. ઇન્દિરા ગાંધી લોકશાહીને લૂણો લગાડે છે	૬૩૪
૧૫. લોકશાહી સમાજવાદ	૬૪૧
૧૬. આંધ્ર પ્રદેશમાં ઉત્પાત	૬૪૭
૧૭. કોલ્હાપુરની એક ઘટના	૬૫૦
૧૮. ઉત્તર પ્રદેશની ચૂંટણીમાં ગોટાળા	૬૫૨
૧૯. રાષ્ટ્રપતિના શાસન દરમ્યાન ગુજરાતમાં દુષ્કાળ	૬૫૬
૨૦. હું ફરી અનશન પર જાઉં છું	૬૬૨
૨૧. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ	૬૭૦
૨૨. ગુજરાતની ચૂંટણીઓ	૬૭૪
૨૩. જનતા મોરચો કાંગ્રેસને હરાવે છે	૬૭૯
૨૪. સરદાર પટેલ શતાબ્દી	૬૮૨
૨૫. ઇન્દિરા ગાંધી કટોકટી જાહેર કરે છે	૬૮૪
૨૬. કટોકટીનો વારસો	૬૯૪
૨૭. મારો જેલવાસ	૭૦૧
૨૮. પરિશિષ્ટ ૧: શ્રીમતી ગાંધીનો પત્ર	૭૦૭
૨૯. પરિશિષ્ટ ૨: કટોકટીનું જાહેરનામું	૭૦૮
૩૦. પરિશિષ્ટ ૩: પ્રેસ સેન્સરશિપનું જાહેરનામું	૭૦૯
સૂચિ.	૭૧૦

મારું જીવનવૃત્તાંત

મોરારજી દેસાઈ

નિરંજન વલ્લભ
27/12/60

ISBN 978-81-7229-640-7

9 788172 296407

₹ 900

આવરણ કોટેજાક અને રેખાંકનો : રમેશ ઠાકર